

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.1:340.132

О. Капліна, доктор юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри криміналь-
ного процесу Національного універси-
тету «Юридична академія України імені
Ярослава Мудрого»

Телеологічне (цільове) тлумачення норм кримінально-процесуального права

Законно й обґрунтовано застосувати норму кримінально-процесуального права відповідно до її дійсного смислу, який вклав у неї законодавець, а також згідно із сучасними праворозуміннями, з урахуванням міжнародно-правових стандартів захисту прав та свобод осіб у кримінальному судочинстві неможливо без її тлумачення. У свою чергу, діяльність із тлумачення норми права, що підлягає застосуванню, не можна уявити без належним чином розробленого теоретичного підґрунтя. Саме тому тлумачення здавна привертає до себе увагу дослідників і знаходить своє певне теоретичне висвітлення в юридичній літературі.

Здійснюючи тлумачення норм кримінально-процесуального права, правозастосовник має у своєму арсеналі вироблені юридичною наукою і практикою спеціальні способи. У юридичній літературі виділяється цілий ряд способів тлумачення норм права. Причому загально визнаним і незаперечним є лише один — граматичний (філологічний, лексико-граматичний). Інші способи визнаються не всіма науковцями. Серед цих способів еволютивний, логічний, етичний, політичний (історико-політичний), семантичний, синтетичний, систематичний, соціологічний, спеціально-юридичний, телеологічний, термінологічний, функціональний, юридико-джерелознавчий, спосіб тлумачення за аналогією та ін.

У рамках цієї статті хотілося би зосередитися на розгляді такого способу тлумачення, як телеологічний, або цільовий.

Існування цільового способу тлумачення норм права визнавалося вченими не завжди. Так, зокрема, А. С. Піголкін висловлював точку зору, згідно з якою мету закону інтерпретатор у будь-якому разі може

тлумачити так, як це вигідно панівному класу на конкретному етапі історичного розвитку. Доцільніше говорити лише про телеологічний елемент тлумачення, властивий будь-якому прийому, оскільки застосування будь-якого прийому сприяє виявленню цілей правової норми як частини виявлення її смислу¹. Підтримуючи позицію вченого, П. С. Елькінд наводить додаткову аргументацію недоцільності виділення цього способу тлумачення, вважаючи, що навіть його найменування не можна визнати виправданим. На її думку, телеологія — релігійне ідеалістичне вчення, що пояснює доцільність життєвих явищ заздалегідь зумовленою метою, надприродними божественними силами і тим самим відкидає наукове пізнання причин, що викликають такі явища в житті².

Аналіз наведених точок зору дозволяє зробити висновок про їх очевидний ідеологічний контекст, породжений політичними умовами, в яких вони формувалися і були висловлені. Подібний підхід науковців зумовлений панівною ідеологією середини минулого сторіччя. Тому неприйнятність виділення цього способу тлумачення й аргументується свавіллям «буржуазного апарату», «вигодою панівного класу», релігійно-ідеалістичною спрямованістю телеологічного вчення.

За останні десятиліття багато що змінилося. Практично всі автори, що вивчають тлумачення норм права, визнають важливість встановлення мети видання норми права для з'ясування її справжнього смислу. Проте слід зазначити, що стрижньові питання цільового тлумачення норм права в той же час належать до найменш розроблених проблем юридичної науки. Метою статті і є розгляд сутності цільового способу тлумачення норм кримінально-процесуального права, розробка його поняття, визначення співвідношення з іншими способами та ролі у зміцненні законності.

Дослідження телеологічного способу тлумачення норм права взагалі і кримінально-процесуального права зокрема необхідно, на наш погляд, почати з його найменування. Телеологія (від грец. телос — завершення, мета, той, що досяг цілі, і логос — учення) — філософське вчення про пояснення розвитку у світі за допомогою кінцевих, цільових причин. Зародившись як ідеалістичне вчення про мету й доцільність, у сучасній методології розглядається як принцип пояснення, який до-

¹ Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР / А. С. Пиголкин. – М. : Юрид. лит., 1962. – С. 94–95.

² Элькин П. С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права / П. С. Элькин. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 103.

повнює традиційну причинність причинами-цілями¹, як учення про мету й доцільність². Таким чином, керуючись досягненнями сучасної науки, можна зробити висновок, що у філософії розрізняються ідеалістичний (релігійний і світський) і матеріалістичний підходи до цього вчення.

Звернути увагу необхідно також на відмінності в номінації цього способу тлумачення, що існують в юридичній літературі. Зокрема, відомий французький учений Ж.-Л. Бержель іменує цей спосіб «теологічним»³. Відмінність у значенні двох термінів очевидна, оскільки теологія, на відміну від телеології, — є богослов'я, сукупність релігійних доктрин про сутність і дію бога, систематизований виклад віровчення⁴. Мабуть, французький учений бере за основу дещо застарілі погляди на ці два вчення, які на початку минулого сторіччя практично не розрізнялися і не мислилися інакше як у зв'язку з ідеалістичними уявленнями.

Проводячи розмежування між двома ученнями, використовуючи новітні досягнення сучасної філософської науки, розуміння телеології як учення про мету й доцільність, можна зробити два висновки. По-перше, про можливість оперування таким терміном, як «телеологічне тлумачення норм права», і, по-друге, про можливість його використання як синоніма до терміна «цільове тлумачення».

Незважаючи на те, що багатьма авторами визнається важливість мети видання норми права для з'ясування її справжнього смислу, досить суперечливими до цього часу є думки про можливість виокремлення цільового тлумачення як самостійного способу. Можна вказати на декілька груп учених, що відстоюють свою точку зору з цього приводу. Зокрема, перша група авторів вважає встановлення мети видання

¹ Новейший философский словарь. – 3-е изд., испр. – Минск : Кн. дом, 2003. – С. 1025–1026; Новый энциклопедический словарь. – М. : Больш. рос. энцикл. : РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – С. 1197–1198; Философия : энцикл. слов. / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – С. 849, 691; Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев [и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – С. 645–646.

² Большой иллюстрированный словарь иностранных слов : 17000 слов. – М. : Рус. словари : Астрель : АСТ, 2003. – С. 773; Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 351; Фролов И. Т. Органический детерминизм, телеология и целевой подход в исследовании / И. Т. Фролов // Вопр. философии. – 1970. – № 10. – С. 47–48.

³ Бержель Ж.-Л. Общая теория права : пер. с фр. / Ж.-Л. Бержель ; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2000. – С. 432.

⁴ Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев [и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – С. 647–648.

норми права прийомом одного із способів тлумачення: історичного¹, логічного² або соціологічного³. Друга — дотримується погляду, згідно з яким установлення мети видання норми права є результатом застосування всіх відомих способів тлумачення⁴. І нарешті, третя група вчених висловлюється за необхідність виділення цільового тлумачення як самостійного способу. Причому слід указати на загальну сучасну тенденцію, пов'язану із збільшенням числа прихильників саме останньої точки зору⁵.

За основу власної позиції з цього питання автор статті бере аксіому, що немає і не може бути правових приписів, які не мають своєї мети. Як праву в цілому, так і його окремим елементам властиве певне цілеспрямовання. Для характеристики будь-якої галузі права разом з предметом і методом правового регулювання виділяють її цілеспрямовання. Кожен юридичний акт має свою мету незалежно від того, виражена вона в ньому прямо, виразно чи ні. У свою чергу, цільова спрямованість властива нормам права як первинному еле-

¹ Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. / С. С. Алексеев. – Свердловск, 1973. – Т. 2 : Нормативные юридические акты, применение права, юридическая наука (правоведение). – С. 176; Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М. : ЭКСМО, 2005. – С. 572; Петрушев В. А. Проблемы толкования права в Российской Федерации / В. А. Петрушев. – М. : РПА МЮ РФ, 2003. – С. 214–215.

² Лазарев В. В. Пробелы в праве и пути их устранения / В. В. Лазарев. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 66–67; Шаргородский М. Д. Уголовный закон / М. Д. Шаргородский. – М. : МЮ СССР, 1948. – С. 163.

³ Манукян А. Г. Толкование норм права: виды, система, пределы действия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Артем Генрихович Манукян. – СПб., 2006. – С. 101.

⁴ Соцуро Л. В. Толкование договора судом / Л. В. Соцуро. – М. : ТК Велби : Проспект, 2008. – С. 23; Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник / А. Ф. Черданцев. – М. : Юристъ, 2003. – С. 248.

⁵ Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 429-430; Лукашук И. И. Толкование норм международного права / И. И. Лукашук, О. И. Лукашук. – М. : NOTA VENE, 2002. – С. 77; Насырова Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Теория и практика / Т. Я. Насырова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – С. 4; Рабінович П. М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / П. М. Рабінович, С. Є. Федик. – Л. : Астрон, 2004. – С. 79; Садыкова Э. Л. Проблема целевого толкования международных договоров : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Эльмира Ленаровна Садыкова. – Казань, 1994; Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика : монография / Ю. Н. Тодыка. – Х. : Факт, 2001. – С. 161; Шундииков К. В. Цели и средства в праве (общетеоретический аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Константин Валентинович Шундииков. – Саратов, 1999. – С. 157–158.

менту системи права. Мета норми права — це бажаний результат, для досягнення якого вона прийнята.

Ототожнення логічного способу з цільовим, на наш погляд, відбувається тому, що досить поширеною в літературі є точка зору про логічність будь-якого правильного мислення. Проте використовувані при телеологічному тлумаченні логічні прийоми набувають специфічного характеру, вони застосовуються не як самостійні, а паралельно з правилами телеологічного способу тлумачення. Крім того, логічність лексико-граматичного й системного тлумачення не приводить дослідників до думки про несамостійність останніх двох способів та існування їх виключно як прийомів способу логічного.

Розмежування цільового способу тлумачення та історичного має особливо важливе значення, оскільки, як уважають окремі автори, у межах застосування саме цього способу тлумачення відбувається встановлення мети видання нормативно-правового акта, у зв'язку з чим пропонується йменувати його як історико-цільовий¹.

Із цього приводу можна висловити певні зауваження. По-перше, історичне тлумачення покликане встановити, що було до видання закону, а цільове тлумачення має на меті виявити, що буде (має бути) після втілення закону в життя, відмінність у безпосередньому предметі того пізнання, яке здійснюється в процесі тлумачення права, і вимагає відповідно різних засобів, прийомів пізнання. Крім того, мета норми права може бути безпосередньо окреслена в самій нормі, що виключає звернення до історії її ухвалення, а отже, і до правил історичного способу тлумачення. І навпаки, з'ясування мети норми права в процесі її тлумачення може бути настільки складним завданням, що без залучення всього правотлумачного інструментарію в сукупності встановити її буде неможливо. Сказане ще раз підкреслює, що способи тлумачення норм права взаємно проникають один в одного за змістом, мають системний характер, здатність функціонувати в єдності і досягати мети тлумачення на основі їх умілого комбінування.

Можна виділити цілий комплекс аргументів на підтримку необхідності виділення телеологічного способу тлумачення. Т. Я. Насирова пропонує до їх числа віднести такі положення: а) право є цілеспрямованою системою; б) єдність системи права забезпечується також урахуванням цілей чинних нормативних актів у всій правотворчій діяльності; в) мета має важливе значення для забезпечення стабільності

¹ Ткаченко Ю. Г. Нормы советского социалистического права и их применение / Ю. Г. Ткаченко. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 40–42.

й функціонування правової системи, що означає можливість проникнення в зміст права через визначення цілей правових норм; г) цілі є ієрархічною цілісною системою, якій властива певна стабільність, що дозволяє, знаючи про зв'язки, що існують у цій системі (горизонтальні, вертикальні, непрямі), досить точно встановити мету аналізованої норми; д) з'ясування цілей закону охоплюється призначенням процесу тлумачення права і входить до його основних функцій; е) мета є одним із найважливіших критеріїв тлумачення смислу правових норм; ж) без пізнання цілей закону не може бути плідної практичної діяльності з його реалізації¹. Крім того, на наш погляд, слід також додати, що виділення телеологічного тлумачення в самостійний спосіб зумовлене наявністю власного інструментарію — специфічних правил, які допомагають суб'єктові правотлумачення з'ясувати дійсний смисл норми права. Ціннісне значення такого підходу полягає в тому, що телеологічне тлумачення сприятиме не лише адекватному з'ясуванню смислу тлумаченої норми права, а й правильному визначенню засобів досягнення мети, які перебувають у взаємозв'язку і взаємопроникненні. Саме цей аспект проблеми має суттєве значення для кримінального судочинства у зв'язку з детальною правовою регламентацією як порядку, так і засобів досягнення певної мети.

Вагомим складником у нашій аргументації необхідності виділення цільового тлумачення норм права стане також указівка на те, що в Указі Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» підкреслюється необхідність юридичної визначеності, однаковості судової практики і відкритості судових рішень. «Суд, — указується в Концепції, — застосовуючи положення закону, повинен урахувати цілі та намір законодавця»².

Проблема цілей кримінально-процесуального права має самостійне значення й плідно розроблялася вченими. У межах статті не ставиться завдання детального аналізу точок зору вчених. Вплив мети норми права на правотлумачення осмислюється крізь призму відповідного способу тлумачення норм права.

Оскільки кримінально-процесуальне право є галуззю вітчизняного права, має зі всіма іншими галузями права загальні соціально-економічні й конституційні основи, спрямованість, забезпеченість і покли-

¹ Насырова Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Теория и практика / Т. Я. Насырова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – С. 33.

² Офіц. вісн. України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.

кане регулювати особливим методом правового регулювання суспільні відносини, що складаються у сфері боротьби зі злочинністю, то кримінально-процесуальним регулюванням є цілеспрямований правовий вплив держави на суб'єктів, між якими виникають кримінально-процесуальні відносини.

Тією мірою, якою єдність цілей кримінально-процесуального права забезпечує системність його норм, реалізація конкретних цілей, що містяться в нормах права, забезпечує втілення в життя єдності цілей кримінально-процесуального регулювання¹.

Актуальним для суб'єкта, що тлумачить норми права, може стати питання, чи завжди необхідно за допомогою телеологічного тлумачення встановлювати мету норми кримінально-процесуального права або тільки в тому випадку, якщо це на його переконання необхідно або прямо вказано в нормі права як умова її застосування. Відповідь на це питання залежить від форми викладу норми права і цілей норми в статті кримінально-процесуального закону. Від цього ж чинника залежить і роль цього способу тлумачення.

Не кожна норма вимагає її телеологічного тлумачення. У разі прямої вказівки мети в нормі права для з'ясування і правильного тлумачення норми достатньо буде лексико-граматичного або логічного тлумачення. Так, зокрема, у ч. 2 ст. 20, ч. 1 ст. 38, ч. 1 ст. 103, ч. 1 ст. 116, ст. 148, ч. 1 ст. 186, статтях 190, 194, 201, п. 9 ч. 1 ст. 227, статтях 254, 315¹, ч. 4 ст. 358, ст. 404, ч. 4 ст. 447 КПК їх мета безпосередньо виділена в тексті. Наприклад, відповідно до правил територіальної підсудності кримінальна справа має бути розглянута в тому суді, у районі діяльності якого вчинено злочин (ст. 37 КПК). Проте як виняток із загального правила кримінальна справа може бути передана на розгляд суду за місцем мешкання або роботи обвинуваченого чи за місцем знаходження більшості свідків. Передача справи з одного суду до іншого можлива тільки з метою забезпечення найбільш об'єктивного й повного розгляду справи, а також найкращого забезпечення виховної ролі суду (ст. 38 КПК). Якщо переслідується інша мета, не окреслена законом (наприклад, прискорити розгляд справи), посилення для обґрунтування свого рішення на ст. 37 КПК буде незаконним й необґрунтованим.

Цілі норми права можуть бути викладені в законі найзагальнішим чином або неповно. У таких випадках необхідно звернутися до логічного тлумачення норми права, оскільки цілеспрямування може виходити

¹ Элькин П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П. С. Элькин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 143 с.

з контексту нормативного припису, цілей відповідних інститутів галузі права. Таким чином сформульована ст. 22 КПК. Телеологічне тлумачення дозволяє зробити висновок, що обов'язок, який покладається на прокурора, слідчого та особу, що проводить дізнання, з ужиття всіх передбачених законом заходів, виявлення як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність, установлений з метою всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи.

У більшості випадків у нормі права вказівка на її мету взагалі відсутня. Але це не дає підстав говорити про «безцільність» норми. Коли мета текстуально не виражена в нормі права, з точністю не конкретизована, часом усе ж таки вона пронизує всю норму, неминуче впливає із смислу нормативного розпорядження, що стає очевидним для правозастосувача. У протилежному разі за умов відсутності необхідного законодавчого формулювання з'ясування мети неминуче вимагає залучення не лише правил цільового тлумачення, а й інших способів — логічного, системного або історичного. Тільки їх сукупність дасть можливість установити справжній смисл норми права й винести законне й обґрунтоване рішення. Таким чином, мета норми може бути розкрита за допомогою вивчення системного зв'язку з іншими нормами, на основі визначення місця норми права в законодавчому акті, у розділі, главі, за допомогою з'ясування цілей правового інституту, при зіставленні із завданнями галузі права в цілому та принципами права.

У зв'язку з цим можна навести приклад. Відповідно до ст. 1 Закону України від 1 грудня 1994 р. «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду»¹ особам відшкодовується шкода, завдана внаслідок незаконного засудження, незаконного притягнення як обвинуваченого, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян.

При тлумаченні цієї статті закону в правозастосовника можуть виникнути труднощі в з'ясуванні підстав відшкодування шкоди, оскільки при констатації таких підстав уживається термін «незаконні дії» — незаконне засудження, незаконне притягнення як обвинуваченого тощо. Правозастосовник опиняється перед дилемою: чи слід

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

буквально тлумачити вказаний перелік, чи можливе його поширювальне тлумачення?

При буквальному лексико-граматичному тлумаченні статті логічно припустити, що право на відшкодування шкоди при реабілітації виникає в тих випадках, коли дії посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду були незаконними. Доречно зауважити, що нерідко можна зустріти саме такий підхід до тлумачення загальних підстав відшкодування шкоди в разі реабілітації¹. Проте це правотлумачна помилка.

Дійсно, формулювання «незаконний» не зовсім відповідає тому правовому смислу, який вкладається в це поняття законодавцем. Безумовно, у деяких випадках саме ця ознака — «незаконність дій» — стосовно невинного і є умовою виникнення реабілітаційного відношення. Але цим далеко не вичерпується можливість отримання від держави компенсації за завдану матеріальну й моральну шкоду.

Системне й телеологічне тлумачення дозволить правильно з'ясувати смисл цієї статті закону й правильно її застосувати. Конституція України (статті 56, 63) передбачає право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень, а також у разі безпідставного засудження. Крім того, ч. 2 ст. 1 вищевказаного Закону України від 1 грудня 1994 р. закріплює, що завдана шкода відшкодовується у повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. Таким чином, законодавець, закріплюючи інститут реабілітації в кримінальному процесі, ставить за мету відшкодувати заподіяну шкоду у повному обсязі незалежно від вини посадових осіб. Ураховуючи цю мету інституту реабілітації, відновлення невинного в колишніх правах, можливість відшкодування йому заподіяної шкоди не повинні залежати від того, якими діями — законними чи незаконними, винними особами чи невинуватими ця шкода спричинена.

¹ Боброва Д. В. Ответственность за вред, причиненный гражданину незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда / Д. В. Боброва // Актуальные проблемы юридической науки на этапе развитого социализма. – Харьков, 1985. – С. 34; Козлов Ю. Ответственность за вред, причиненный незаконными действиями должностных лиц при исполнении ими служебных обязанностей / Ю. Козлов, С. Донцов // Сов. юстиция. – 1982. – № 16. – С. 14; Уголовный процесс : учеб. для юрид. вузов и фак. – М. : Зерцало, 1997. – С. 470.

Установивши мету норми права, правозастосовник повинен зіставити з нею правовий припис і зробити висновок про результат тлумачення — як слід розуміти норму — буквально, поширювально чи обмежувально.

Правильне визначення мети дозволяє правозастосовнику не лише з'ясувати зміст норми права в цілому, а й визначити процесуальні засоби досягнення мети, винести законне й обґрунтоване рішення, ефективно застосувати норму права.

Наведемо ще один приклад, коли саме цільове тлумачення допомагає правильно з'ясувати смисл норми права. Важливим в аспекті вчасного забезпечення прав та законних інтересів постраждалого від злочину є питання щодо моменту визнання особи потерпілим. Ні лексико-граматичне, ні системне, ні логічне тлумачення ст. 49 КПК не дає слідчому (особі, яка провадить дізнання) змоги зробити висновок про цей момент. У зв'язку з цим можна говорити про прогалину правового регулювання, кваліфіковане умовчання законодавця або про те, що слідчий має право виносити постанову про визнання особи потерпілим у будь-який момент досудового розслідування, у тому числі й незадовго до його закінчення, безпосередньо перед ознайомленням із матеріалами кримінальної справи. Але це не узгоджується з цілями кримінального процесу.

Тому на допомогу правозастосовнику в цьому разі має прийти телеологічне тлумачення. Метою визнання особи потерпілим є, по-перше, необхідність усебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи, оскільки дані, які повідомляє потерпілий, можуть бути важливими, а інколи вирішальними та єдиними доказами у справі; по-друге, можливість забезпечення своєчасного використання прав, які становлять процесуальний статус потерпілого.

Викладене дає змогу зробити висновок, що визнати особу потерпілим необхідно відразу ж після отримання фактичних даних про заподіяння їй майнової, фізичної або моральної шкоди. Якщо такі дані є на момент порушення кримінальної справи, одночасно слід виносити дві постанови — про порушення кримінальної справи та про визнання особи потерпілим.

Таким чином, держава виконуватиме не лише обов'язок щодо кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, а й щодо захисту права потерпілого як учасника кримінального процесу.

У правовій доктрині країн англо-саксонської системи права телеологічний спосіб тлумачення як такий не виділяється, проте застосовується такий канон тлумачення, як «правило суспільного призначення» (the social purpose), відповідно до якого тлумачення статуту покликане виконати те суспільне призначення, задля якого він приймався. Причому сформульовано його було ще в 1584 р. англійським судом і з тих пір узятю на озброєння судовою практикою¹.

Можна навести наочний приклад із практики Верховного Суду США, який ілюструє, по-перше, необхідність визнання цільового тлумачення як самостійного способу і, по-друге, його ціннісне значення, роль у правозастосовній практиці.

Для розкриття діяльності злочинної групи поліція використовувала підслуховувальні пристрої. Без порушення права приватної власності й вторгнення до житла до телефонного кабелю були підключені спеціальні прилади, що дозволяли агентам поліції прослуховувати на телефонній станції переговори керівників злочинного угруповання. Адвокати обвинувачених заявили про неможливість використання стенограм телефонних розмов (їх було 775 сторінок) як доказів, оскільки була порушена Конституція США: поліція прослуховувала телефонні переговори без дозволу судової влади (тобто мали місце «необґрунтовані обшуки й арешти, вторгнення в папери, майно обвинувачених»), окрім того, обвинувачені по суті «свідчили проти самих себе».

Думки суддів із цього питання розділилися. Так, суддя Тафт, проаналізувавши подібні раніше розглянуті справи, констатував, що як такого фізичного вторгнення або проникнення до житла при прослуховуванні не було. Особа, що встановлює телефон у своєму будинку, має намір передавати повідомлення за його межі. Оскільки телефонний кабель знаходиться поза будинком, то телефонні послання не захищені Конституцією, а звідси і докази були отримані відповідно до закону. Як видно, суддя Тафт застосував пряме (буквальне) тлумачення Конституції.

Принципово інший спосіб тлумачення — цільовий привів іншого суддю — Л. Брендіса до протилежного висновку. Прогрес науки, на його думку, дасть можливість використовувати засоби шпигунства досконаліші, ніж підслуховування. Успіхи у фундаментальних і приклад-

¹ Бернам У. Правовая система США / Уильям Бернам. – 3-е изд. – М. : Нов. юстиция, 2006. – С. 132.

них науках зможуть зробити явними навіть невисловлені думки, відчуття і переконання. Проте мета Конституції — захистити приватне життя від будь-яких подібних вторгнень. Батьки-засновники прагнули захистити американців в їх переконаннях, думках, емоціях і найінтимніших відчуттях. Вони вважали, що право людини бути одному — найбільш усебічне з прав і найбільш цінване будь-якою цивілізованою людиною. Тому подібний факт прослуховування телефонних переговорів без санкції судової влади є незаконним.

Таким чином, саме телеологічне тлумачення Конституції США, застосоване суддею Л. Брендісом, визнано найбільш правильним, а сам його автор із тих пір вважається одним із засновників доктрини недоторканності приватного життя в США¹.

Нині телеологічне тлумачення особливо широко розуміється й використовується в практиці Європейського суду². Це зумовлюється загальними положеннями, закріпленими у Віденській конвенції «Про право міжнародних договорів», де в ст. 31 передбачається, що «Договір повинен тлумачитися сумлінно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта й цілей договору»³. На основі цих положень Європейський суд неодноразово демонстрував свою прихильність принципу «предмета і мети» в тлумаченні Конвенції⁴.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що телеологічне тлумачення норм кримінально-процесуального права — це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів тлумачення, спрямована на з'ясування смислу норми кримінально-процесуального права крізь призму тих цілей та завдань, які ставляться перед кримінальним процесом у цілому, окремими його інститутами й нормами, а також впливають із системності права.

Телеологічне тлумачення доцільно розглядати як самостійний спосіб тлумачення норм кримінально-процесуального права. Застосуван-

¹ Лузин В. В. Методы толкования Конституции в деятельности Верховного Суда США / В. В. Лузин // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 90–93.

² Лукашук И. И. Толкование норм международного права / И. И. Лукашук, О. И. Лукашук. – М. : NOTA BENE, 2002. – С. 32; Рабінович П. М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / П. М. Рабінович, С. Є. Федик. – Л. : Астрон, 2004. – С. 80.

³ Венская Конвенция о праве международных договоров : комментарий. – М. : Юрид. лит., 1997. – С. 79.

⁴ Манукян В. И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии : науч.-практ. пособие / В. И. Манукян. – Киев : Истина, 2006. – С. 22.

ня цільового тлумачення сприяє глибшому з'ясуванню волі законодавця, є гарантією від суб'єктивізму, свавілля і зловживання правами тих суб'єктів, які тлумачать і застосовують право. Це тлумачення сприяє знаходженню шляху до встановлення розумного балансу в пізнанні єдності змісту й форми кримінально-процесуального закону.

Каплина О. Телеологическое (целевое) толкование норм уголовно-процессуального права

В статье поднимаются проблемы выделения в качестве самостоятельного способа телеологического (целевого) толкования норм уголовно-процессуального права; рассматривается его сущность, дается понятие, раскрывается соотношение с другими способами толкования; иллюстрируется его значение для правильного понимания смысла нормы уголовно-процессуального права и законности ее применения.

Ключевые слова: правоприменительное толкование, правотолковательная деятельность, телеологическое (целевое) толкование, способы толкования, цель нормы права.

Kaplina O. Theleological interpretation of norms of criminal procedure

The thesis is devoted to the research of the problems of realization of the law applicable theleological interpretation of the norms of criminal-procedural law; his essence is examined a concept is given; correlation opens up with another ways of interpretation.

Keywords: law applicable interpretation, norm of criminal-procedural law, law interpreting activity, law interpreting practice, ways of interpretation.